

ՀԱՅԵՐՆ ՈՒՐԱԼՈՒՄ, ԱԲԻՐՈՒՄ ԵՎ ՀԵՌԱՎՈՐ
ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ XX դ. 20-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XX դարի 20-ական թթ. նախորդած շրջանը հայ ժողովրդի համար ունեցավ ճակատագրական նշանակություն, մեծ մասով պայմանավորեց ազդի գոյապահպանման և զարգացման խնդրի առաջնայնությունը: Առաջին Աշխարհամարտն ու Արևմտյան Հայաստանում հայության ցեղասպանությունը, ռուսական հեղափոխությունն 1917 թ. և նրան հաջորդած քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանի տարրեր անկյուններում ծավառած հարյուր հազարավոր հայ փախստականների համար մղձավանջային տարիներ դարձան: Ռուսաստանի հայաչափ գաղթախները համալրվեցին նոր հայ զանգվածներով, որոնք, աստիճանաբար, ընդլայնեցին իրենց բնակության աշխարհագրությունը: Ռուսական Հյուսիսային Կովկասը, Դոնը, Պովոլժիեն, Ղրիմը, Թուրքեստանը և այլ հայաչափ համայնքներն ու նրանց պատմությունն ունեցել են իրենց ուսումնասիրողները,⁵⁰⁰ հրապարակի վրա են գիտական մեծարժեք աշխատություններ, որտեղ համակողմանիորեն վեր են հանվել ռուսահայ այդ համայնքների պատմությունը սկզբնավորումից մինչև 1917 թ.:

Ռուսաստանի մի շարք երկրամասերի հայ ազգաբնակչության պատմության վերաբերյալ սակավաթիվ են համակարգված ուսումնասիրությունները, որոնք հնարավորություն կտային դիտարկելու այդ տարածաշրջանների հայության թվի աճն ու զարգացումը, նրանց պատմությունն ու տեղաբաշխման շրջանները, այլ գործընթացներ: Ռուսաստանի վերոհիշյալ տարածաշրջաններից են Ուրալը, Սիբիրն ու Հեռավոր Արևելքը, ուր թեև փոքրաթիվ, բայց գոյություն ունեցող հայ ազգաբնակչության թե ցարական, թե խորհրդային շրջանի

⁵⁰⁰ Բարխուդարյան Վ. Բ., Նոր Նախիջևանի հայ գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Ե., 1967; Բարխուդարյան Վ. Բ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917 թթ.), Ե., 1985; Միքայելյան Վ. Ա., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1861-1917 թթ.), Ե., 1970; Միքայելյան Վ. Ա., Ղրիմահայոց պատմություն, Ե., 1989 և այլք:

պատմության վերաբերյալ բացակայում են դիտական ուսումնասիրություններն ու հրապարակումները:

Նախ, պետք է նշել, որ Սիրիերի, Հեռավոր Արևելքի ոչ միայն հայ բնակչությունն էր փոքրաթիվ, այլ այս տարածաշրջանները շատ նոսր էին բնակեցված: Այստեղ ժողովրդագրական մեծ շարժ սկսվեց միայն խորհրդային տարիներին՝ գիտատեխնիկական առաջընթացի, հարուստ բնական ռեսուրսների հայտնաբերման ու շահագործման շնորհիվ: Հենց այդ տարիներին էլ ստվարանում են այս տարածաշրջանների հայ ազգաբնակչությունը, իսկ մինչ այդ հայերն այնտեղ հայտնվում էին ամենատարբեր պատճառներով: Առաջին հերթին դա հայերի առևտրական կապերն էին Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի հետ. «Յակուտիայի հետ հայ առևտրականների կապերը սկիզբ են առել XVII դ. 80-90-ական թթ.: Այդ կապերն ավելի են ամրապնդվել Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո (1828 թ.)»⁵⁰¹: Հետագայում հայերի հաստատմանը Յակուտիայում, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի շրջաններում, նպաստում է հատկապես ոսկու արդյունագործությունը: Ուրալի երկրամասում նույնպես, տեղի հայության մի մասը զբաղված էր առևտրով, կային հայեր, որոնք զբաղված էին լեռնահանքային արդյունագործության մեջ: Հայ ազգաբնակչության հայտնվելն ու հաստատվելը Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում կապված էր նաև այն իրողության հետ, որ վերջիններս նախ ցարական իշխանության օրոք, ապա նաև խորհրդային տարիներին դատապարտվում և իրենց պատիժը կրում էին Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի ազատազրկման վայրերում: Այն շարունակվել է նաև 1930-ական թթ. . «Օմսկի մարզում հայերը բնակություն են հաստատել 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին որպես աքսորյալներ: Նրանցից շատերը համարվել են տեղի պայմաններին ու մնացել այնտեղ»⁵⁰²: Դեռևս XX դ. սկզբին Յակուտիայում ևս աքսորյալ հայեր կային. «1901-1916 թթ. Յակուտիայի աքսորավայրերում կային երկու տասնյակ հայեր, որոնց մի մասը հեղափոխական գործիչներ էին»⁵⁰³:

⁵⁰¹ Հայ Սփյուռք, Համրագիտարան, Ե., 2003, էջ 468:

⁵⁰² Նույն տեղում, էջ 482:

⁵⁰³ Նույն տեղում, էջ 468:

Այսուհանդերձ, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, ռուսական ժամանակավոր կառավարությունն արգելել է աքսորի դատապարտելը, կալանավոր հայերի մեծ մասը վերադարձել է հայրենիք, բայց հետագայում բոլշևիկները շարունակեցին կիրառել աքսորի դատապարտման նախադեպը: Արդեն XX դ. կեսերին նկատվում է նոր «աշխատանքային միգրացիայի» միտում, որն ուղղված էր վերոհիշյալ տարածաշրջաններ արդյունքում բազմահազար հայ մարդիկ հայտնվում էին Ուրալի, Սիբիրի, Հեռավոր Արևելքի շինհրապտակներում. «Նովոսիբիրսկի մարզում, ինչպես նաև Արևմտյան Սիբիրի մի շարք շրջաններում, հայերի ներկայությունը կարելի է որպես երկարաժամկետ բնութագրել միայն XX դ. կեսից, թեև, ըստ էության, այդ ժամանակ էլ հայ տղամարդկանց մեծ մասը գալիս էր Նովոսիբիրսկ ժամանակավոր շինարարական աշխատանքների»:⁵⁰⁴

Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի հայ ազգաբնակչության թվաքանակի, տեղաբաշխման, զբաղվածության և զարգացման դինամիկան հնարավոր է դառնում դիտարկել XX դ. 20-ական թթ. խորհրդային Ռուսաստանում և ԽՍՀՄ-ում անցկացված թվով երեք մարդահամարների արդյունքների ամփոփումով: Այսպես, 1920 թ. օգոստոսի 28-ին անցկացվում է Համառուսաստանյան ժողովրդագրական մարդահամար, որի արդյունքները հրապարակվել են ավելի ուշ: Այս մարդահամարի անցկացման հիմնական նպատակն էր ոչ միայն վեր հանել ՌԽՖՍՀ ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը, այլև նրա էթնիկ կազմը: 1923 թ. Ազգությունների ժողովմատի խնդիրն էր հանդիսանում ՌԽՖՍՀ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ մշակել նոր գործելաոճ, որը պետք է ընդգրկեր նահանգային և գավառային ազգային վարչություններն ու սեկցիաները, ուստիև ՌԽՖՍՀ 48 նահանգային գործկոմներից պահանջվեց ներկայացնել 1920 թ. մարդահամարի վիճակագրական արդյունքները: Ազգությունների ժողովմատին դժվարությամբ է հաջողվում ստանալ մարդահամարի արդյունքներն ընդհամենը 44 նահանգներից, որոնք էլ մշակումից և ստուգելուց հետո հրապարակվել են.«...չեն ստացվել և ընդգրկվել հրապարակության մեջ տվյալներ Տոմսկի, Նիժնե-Նովոգորոդի, Կուրսկի, Մուրմանսկի նահանգներից և նախկին Հեռա-

⁵⁰⁴ Լույս տեղում, էջ 478:

վոր Արևելքի Հանրապետությունից (Ժ.Թ.Հ.)».⁵⁰⁵ Փաստորեն, ազգությունների ժողովրդագրական «ժիզն նացիոնալնոստեյ» ամսագրում չեն ընդգրկված Հեռավոր Արևելքի վիճակագրական տվյալներն ու Սիբիրի Տոմսկ նահանգին վերաբերող մարդահամարի արդյունքները:

Այս ամենով հանդերձ, պետք է նկատել, որ 1920 թ. մարդահամարը վեր է հանել Ուրալի և Սիբիրի Հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ պաշտոնական տվյալներ, որոնք այս երկրամասերի Հայության թվաքանակի, տեղարարչման հարցերի մասին էին, լինելով խիստ կարևոր, քանի որ, հանդիսանում էին 1920-ական թթ. անցկացված առաջին մարդահամարի արդյունքներ: Այս մարդահամարի արդյունքներով, Հայ ազգաբնակչություն է առկա Ուրալի և Սիբիրի թվով 8 նահանգներում՝ Եկատերինբուրգի, Պերմի, Օմսկի, Ջելյաբինսկի, Ալթայի/ առանց Կարակորում գավառի/, Ենիսեյի, Իրկուտսկի և Տյումենի նահանգներում: Ըստ մարդահամարի արդյունքների, բոլոր այս 8 նահանգներում միասին բնակվում էին 595 Հայազգի քաղաքացիներ, որոնցից գյուղաբնակ էր ընդհանրապես 78 մարդ կամ նրանց ընդհանուր թվի 13%-ը: Վերը թվարկված 8 նահանգներից Հայ ազգաբնակչությունը գլխավորապես կենտրոնացած էր Իրկուտսկի նահանգում. «Իրկուտսկի նահանգում բնակվում էին 375 Հայեր, 326-ը՝ քաղաքաբնակ, 49-ը՝ գյուղաբնակ»⁵⁰⁶: Իրկուտսկ նահանգի Հայությունը կազմում էր վերոհիշյալ 8 նահանգների ամբողջ Հայ բնակչության 63%-ը, իսկ նրա գյուղական բնակչությունը, գրեթե, նույն տոկոսն էր կազմում Ուրալի և Սիբիրի գյուղաբնակ Հայության Հաշվով 162,8%-ը: Հայ ազգաբնակչության իր թվաքանակով երկրորդն Օմսկի նահանգն էր, ուր բնակվում էին 71 Հայեր, երրորդը՝ Ենիսեյի նահանգը՝ 66 Հայ բնակիչներով: Եկատերինբուրգ և Ջելյաբինսկ նահանգներում բնակվում էին Հավասար թվով Հայեր՝ յուրաքանչյուրում 22-ական մարդ, Ալթայի նահանգում՝ 14, Պերմում՝ 21 Հայ քաղաքացիներ: Հայ ազգաբնակչության թվաքանակով ամենափոքրը Տյումենի նահանգն էր, ուր բնակվում էին ընդհանրապես 4 Հայ: 1920 թ. օգոստոսի 28-ի մարդահամարի արդյունքներով ՌԽՖՍՀ Հայ ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 137.119 մարդ, իսկ վերը թվարկած Ուրալի և Սիբիրի Հայաբնակ 8 նահանգների Հայության տոկոս-

⁵⁰⁵ Жизнь национальностей, книга I (VI), М., 1924, с. 129.

⁵⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 135:

սային կշիռը ՌԽՖՍՀ ամբողջ հայ ազգաբնակչության հաշվով կազմում էր 0,43%: Ուրալի և Սիբիրի հայաբնակ նահանգների փոքրաթիվ հայ ազգաբնակչության թվարկումն ըստ նահանգների անհրաժեշտ է և խիստ հետաքրքրական, քանի որ այն արտացոլում էր '20-ական թթ. առաջին, մեկնարկային մարդահամարի արդյունքները, որն առաջինը լինելով հանդերձ, տեղեկատվական և փորձի առումով լուրջ հիմք հանդիսացավ հաջորդ մարդահամարների ժամանակ:

ԽՍՀՄ Կենտրոնական Վիճակագրական Վարչությունը հաջորդ մարդահամարն անցկացրեց 1923 թ. մարտի 15-ին, որն ընդգրկում էր քաղաքային և քաղաքատիպ ավանների բնակչությանը: 1923 թ. քաղաքային մարդահամարի արդյունքների 4-րդ մասի հրատարակումը ԽՍՀՄ ԿՎՎ ժողովրդագրական բաժանմունքի կողմից, հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրել ԽՍՀՄ քաղաքային բնակչության թիվը, էթնիկ կազմը, սեռը, զբաղվածությունը /ինքնագործ, ոչ ինքնագործ/: ՌԽՖՍՀ կազմում գտնվող Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի մարզերն /այսուհետ մարզեր/ ամբողջությամբ ընդգրկված էին 1923 թ. քաղաքային մարդահամարի գործընթացում: 1923 թ. մարդահամարի արդյունքներն, որոնք վերաբերում էին հայ ազգաբնակչությանը, ամփոփված էին Ուրալի երկրամասում՝ ՌԽՖՍՀ եվրոպական մասի Սվերդլովսկ /եկատերինբուրգ/, Չելյաբինսկ, Պերմ մարզերով, Սիբիրի երկրամասում՝ Ալթայ, Ենիսեյ, Իրկուտսկ, Նովոսիբիրսկ, Օմսկ, Տոմսկ, Տյումեն մարզերով, Հեռավոր Արևելքի երկրամասում՝ Ամուր, Անգրբայկալ, Պրիմորիե մարզերով և Բուրյատա-Մոնղոլական ԻԽՍՀ-ով:

Այս երկրամասերի հայ ազգաբնակչության թիվը որոշ մարզերի կտրվածքով լուրջ փոփոխություններ չի կրել, թեև առկա է նաև տարբերություն 1920 թ. մարդահամարի արդյունքների համեմատ:

Հայերն Ուրալում, Սիբիրում, Հեռավոր Արևելքում, ըստ 1923 թ. քաղաքային մարդահամարի

ՈւրԱԼ	ամ բողջը	այդ թվում ինքնա գործ	արա կան	այդ թվում ինքնագործ	իդա կան	այդ թվում ինքնա գործ
	47	38	37	34	10	4
1. Չկյարհեսկի մարդ	10	7	9	7	1	-
2. Ավերդյուկ	32	26	24	23	8	3
3. Պերմ	5	5	4	4	1	1
ՍԻՐԻՐ	364	182	243	163	121	19
1. Ալթայ	6	4	4	3	2	1
2. Ենիսեյ	25	17	18	14	7	3
3. Իրկուտսկ	235	104	154	97	81	7
4. Նովոսիբիրսկ	14	7	9	6	5	1
5. Օմսկ	62	36	44	37	18	5
6. Տոմսկ	17	11	10	9	7	2
7. Տյումեն	5	3	4	3	1	-
ՀԵՐԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ	374	211	258	198	116	13
1. Ամուր	48	23	32	23	16	-
2. Անդրրայկալ	73	48	54	45	19	3
3. Պրիմորիե	214	123	148	115	66	8
4. Բուրյատա- Մոնղոլական ԻԽՍՀ	39	17	24	15	15	2
Ընդհանուրը	785	431	538	395	247	36

Ինչպես նախորդ մարդահամարի արդյունքներով, այն-
պես էլ 1923 թ. քաղաքային մարդահամարով, ամենամեծ թվով
Հայ բնակչություն ունեն իրկուտսկի մարզը. «Իրկուտսկի
մարզում բնակվում էին 235 հայեր՝ 154 արական սեռի, 81-ը

իգական»:⁵⁰⁷ Պարզորոշ երևում է, որ Իրկուտսկի մարզի Հայ բնակչության թիվը նվազել է 1920 թ. մարդահամարի արդյունքների համեմատ՝ 326 մարդուց հասնելով 235-ի: Հայ ազգաբնակչության թվաքանակի նվազում է առկա նաև Ննիսեյ, Օմսկ, Ալթայ և այլ մարզերի կտրվածքով, ինչը թերևս, բացատրվում է այն հանգամանքով, որ 1920 թ. մարդահամարի ժամանակ որոշակի թերացումներ են եղել, իսկ քաղաքային մարդահամարով թվական տվյալները ճշգրտվել են: Հայ ազգաբնակչության թիվը նոր մարդահամարով, նվազել է, կամ ավելի ստույգ՝ ճշգրտվել նաև Ուրալի Հայության շրջանում: Այսպես, նկատելի է Հայերի թվաքանակի նվազում Պերմի և Չելյաբինսկի մարզերում, փոքր աճ՝ Սվերդլովսկի մարզում:

Առաջին անգամ Հայ ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ արդյունքներ կան Հեռավոր Արևելքի մարզերից, որոնք իրենց Հայ բնակչության թվով փոքր-ինչ գերազանցում են Սիբիրի Հայությանը: Հեռավոր Արևելքի քաղաքային Հայ բնակչության 57,2%-ը կենտրոնացած էր Պրիմորիեում, իսկ Սիբիրի Հայության 64,5%-ը՝ Իրկուտսկի մարզում: Իրկուտսկի և Պրիմորիեի քաղաքաբնակ Հայությունը միասին կազմում էին Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի քաղաքաբնակ ողջ Հայության ավելի քան 57%-ը:

Ուրալում, Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում միասին բնակվում էին 785 քաղաքաբնակ Հայեր, որը կազմում էր ՌԽՖՍՀ ամբողջ քաղաքային Հայ բնակչության (125794 մարդ) 0,62%-ը: Այս երեք տարածաշրջանների Հայության 68,5%-ը արական սեռի, 31,5%-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ էին: Սեռերի միջև էական թվային տարբերություններ ուներ իր պատճառներն ու հանգամանքները, որի մասին խոսվել է ավելի վաղ:

1923 թ. մարդահամարի ժամանակ առաջին անգամ տվյալներ կան Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի Հայ բնակչության ինքնագործ և ոչ ինքնագործ խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ, ինչը բավարար չափով ցույց է տալիս բնակչության զբաղվածության աստիճանը: Ինքնագործը բնակչության այն խումբն էր ներկայացնում, որն ուներ գոյատևման միջոցներ, աղբյուր (աշխատավարձ, եկամուտ): Ինք-

⁵⁰⁷ Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г., часть IV, М., 1927, с. 44-45.

նադործ բնակչության խմբին էին դասվում պետական և Հասարակական հիմնարկների խնամքի ներքո գտնվողները, այդ թվում՝ դինժառայողները: Ոչ ինքնագործ խմբին էր դասվում բնակչության այն հատվածը, որոնք չունենալով ապրուստի սեփական միջոցներ, նյութապես գտնվում էին ուրիշների խնամքի ներքո: Մինչև 10 տարեկան երեխաները ևս մտնում էին ոչ ինքնագործ խմբի մեջ, թեև բացառիկ դեպքերում ունեին սեփական աշխատանք: Ինքնագործ խմբի մեջ էին մտնում, նաև այն անձինք, ովքեր վարձով ծառայություն էին մատուցում կամ բնակարան, տարածք և գույք էին տրամադրում:

Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի ողջ Հայության 54,9 %-ն ինքնագործ խմբին էր դասվում՝ իր խնամքի ներքո պահելով բնակչության մյուս հատվածին: Պետք է նկատել, որ Հայ ազգաբնակչության արական հատվածի շրջանում զբաղվածության ցուցանիշը բավականին բարձր էր՝ ընդհանուր տոկոսից և կազմում է 73,4%: Սեփական եկամուտի աղբյուր ունեցողների տոկոսային հարաբերությունը Հայության իգական սեռի շրջանում հասնում էր 14,5%-ի, որը ցածր ցուցանիշ էր:

Այսպիսով, դիտարկելով բնակչության ինքնագործ խմբի տոկոսային կշիռն, ակնհայտ է դառնում զբաղվածության մակարդակը, խնամքի կարոտ և կերակրվողի կարգավիճակ ունեցող Հայության այդ հատվածի իրական թվային պատկերը:

Սիբիրի Հայության շրջանում բնակչության ինքնագործ խմբի տոկոսային կշիռը կազմում էր 50%, իսկ Հեռավոր Արևելքում՝ 56,4%: Հեռավոր Արևելքի Պրիմորիեի մարզի Հայության շրջանում ինքնագործ բնակչության կշիռն ավելի բարձր էր՝ հասնելով 57,4%-ի, իսկ Իրկուտսկի մարզի Հայության ինքնագործ խմբի տոկոսային կշիռը ցածր էր՝ ամբողջ Սիբիրի երկարամասի Հայության նույն ցուցանիշից և կազմում էր 44,2%:

Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի ամբողջ Հայ ազգաբնակչության զբաղվածության մակարդակը բավականին բարձր էր, իսկ, եթե, նկատի ենք առնում հանգամանքը, որ Հայ ընտանիքի կերակրող ձեռքը հանդիսանում է տղամարդը, ապա առավել քան բարձր էր աշխատանք ունեցողների տոկոսային կշիռը Հայության շրջանում:

Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ առավել համակողմանի վիճակագրական տվյալներ է վեր հանված 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի համամիութենական մարդահամարի արդյունքում: Համամիութենական մարդահամարի հարցումները վեր են հանել ոչ միայն բնակչության թվաքանակը, նրա էթնիկ կազմն ու սեռը, այլ նաև լեզվական պատկանելիությունը, գրագիտության մակարդակը՝ ընդ որում նաև ազգային լեզվով: 1926 թ. մարդահամարի երկրորդ կարևորագույն առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ այն համընդհանուր էր, անցկացվել էր թե՛ քաղաքային, թե՛ գյուղական վայրերում, ինչը հնարավորություն է ընձեռում առաջին անգամ ամփոփ արդյունքներ ունենալ Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի գյուղական հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ: 1926 թ. համընդհանուր մարդահամարով, որը վերջինն էր 20-ական թթ., վերջնականապես ճշգրտվել է Ուրալի Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի հայության իրական թվաքանակը, տեղաբաշխումը և այլն: Այս մարդահամարի ընթացքում ՌԽՖՍՀ վերոհիշյալ 3 երկրամասերի կազմում ընդգրկված վարչատարածքային միավորների նոր վերախմբավորում է կատարվել՝ արդյունքում Բուրյատա-Մոնղոլական ԻԽՍՀ-ն Հեռավոր Արևելք երկրամասից դուրս է հանված և հանդես է գալիս Սիբիրի երկրամասի կազմում, իսկ վերջինիս մաս կազմող Տյումենի մարզն ընդգրկվել է Ուրալի կազմում: Այս երկրամասերի կազմում գտնվող վարչատարածքային միավորները վերանվանվել են օկրուգներ, այդ թվում՝ ստեղծվել են նորերը: Հեռավոր Արևելքի երկրամասի օկրուգների հետ միասին հանդես է գալիս Յակուտիայի ԻԽՍՀ-ն դիտվելով այս տարածաշրջանի մաս: Վարչատարածքային միավորների մի երկրամասից մյուսի կազմ տեղափոխելու արդյունքում ինչպես նաև հայության թվի վերջնական ճշգրտմամբ, զգալի տարբերություններ են առաջացել այս կամ այն երկրամասում հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակի միջև, որն ստացել է հետևյալ պատկերը.

Հայերն Ուրալի մարզում, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի երկրամասերում, ըստ 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի մարդահամարի

1. ՈՒՐԱԼ ⁵⁰⁸	ամբողջը	ար.	իգ.	մայրենի լեզու		գրագետ	գրագետ ազգ. լեզվ.
				հայ.	ռուս.		
	121	91	30	92	25	98	48

որից՝

Սվերդլովսկի սկրուգ	22	18	4	18	4	19	11
2. Սիբիր ⁵⁰⁹	575	415	160	384	181	429	200

որից՝

Իրկուտսկի սկրուգ	215	141	74	148	65	142	60
3. Հեռավոր Արևելք	256	181	75	163	87	179	84

որից՝

Վլադիվոստոկի սկրուգ	116	77	39	66	45	84	36
Բուրյատա-Մոնղոլական ԻԽՍՀ	29	18	11	15	14	17	8
Յակուտիայի ԻԽՍՀ	4	4	-	3	1	3	1
Ամբողջ միասին	985	709	276	657	308	726	341

⁵⁰⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 г., Т. IV, Вятский район, Уральская область, Башкирская АССР, М., 1928, с.104.

⁵⁰⁹ Всесоюзная перепись населения 1926 г., Т. VI, Сибирский край. Бурято-Монгольская АССР, М., 1928, с.12.

⁵¹⁰ Всесоюзная перепись населения 1926г., Т. VII, Дальне-Восточный край. Якутская АССР, М., 1928, с. 8.

1926 թ. Համամիութենական մարդահամարի ժամանակ գրանցված արդյունքներով Ուրալի մարզի մեջ մտնող 16 օկրուգներից միայն մեկում՝ Կոմի-Պերմյակական օկրուգում, առկա է Հայ ազգաբնակչություն, մնացած բոլոր օկրուգներում Հայ ազգաբնակչության թիվը կազմում էր մեկ-երկու տասնյակ մարդ։ Հայ բնակչության թվաքանակով ամենամեծը Սվերդլովսկի օկրուգն էր, իսկ մյուս օկրուգներն, ուր բնակվում էին Հայեր հետևյալներն էին՝ Վերխնեկամսկ, Զլատոուստ, Իրբիտ, Իշիմ, Կոնգուրսկ, Կուրգան, Պերմ, Սարապուլ, Տագիլ, Տորոլսկ, Տրոիցկ, Տյումեն, Չելյաբինսկ, Շադրինսկ։

Ուրալի մարզի Հայության թվի աճը պայմանավորված էր վարչատարածքային նոր ձևավորումներով, թեև այն դեռևս փոքրաթիվ էր։ Ուրալի մարզի Հայության 4/5-ը քաղաքներում էր բնակվում, իսկ արական սեռի ներկայացուցիչները կազմում էին 3/4-ը։ Հայերենը իր մայրենի լեզուն էր համարում Ուրալի Հայության 3/4-ից ավելին, իսկ մեկ քառորդից պակասի Համար դա ռուսներն էր։ Պետք է նկատել, որ մարդահամարի անցկացման ընթացքում, ըստ հարցումների, մայրենի լեզու էր համարվում այն լեզուն, որով հարցվողը սովորաբար խոսում էր կամ տիրապետում էր ավելի լավ։ Մանկահասակ երեխաների պարագայում, նրա մայրենի լեզուն էր համարվում երեխայի մոր կողմից նշված լեզուն, իսկ, եթե, հարցի պատասխանը դժվարանում էր, ապա գրանցվում էր երեխայի մոր էթնիկ, ազգային լեզուն։

Ուրալի Հայության 4/5-ը գրագետ էր, իսկ նրանց մոտ կեսը գրագետ էր նաև իր ազգային լեզվով։ Ուրալի Հայության շրջանում, ինչպես գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում, եղել են Հայեր, որոնք դժվարացել են պատասխանել կամ առանձնացնել, թե որն են համարում մայրենի լեզու, բայց վերջիններիս թիվը աննշան է։ 1926 թ. մարդահամարի արդյունքներն ամփոփած ԽՍՀՄ ԿՎՎ Հրատարակության VI-րդ հատորը ներառում է Սիբիրի երկրամասի և Բուրյատա-Մոնղոլական ԻԽՍՀ տվյալները։ 1923 թ. քաղաքային մարդահամարի ժամանակ Սիբիր երկրամասը կազմված էր 7 վարչատարածքային միավորներից, իսկ 1926 թ. մարդահամարի ժամանակ երկրամասն ընդգրկում էր 21 վարչական միավոր օկրուգ, որոնցից միայն երեքում առկա էր Հայ ազգաբնակչություն (Ռուբցովսկի օկրուգ, Օյրաթական ԻՕ, Կրասնոյարսկից առանձնացված Տուրուխանսկ)։ Սիբիրի Հայության հիմնական մասը դեռևս չա-

րունակում էր հանդիսանալ իրկուտսկի օկրուգի հայ ազգա-
 բնակչությանը, իսկ միայն իրկուտսկ քաղաքում կենտրոնա-
 ցած էր ամբողջ Սիբիրի երկրամասի հայության մոտ 16%-ը (90
 հայեր): Պետք է նկատել, որ այս կտրվածքով Օմսկ քաղաքի
 հայ բնակչությունը ևս նկատելի մաս էր կազմում սիբիրահա-
 յության մեջ, նրա տոկոսային կշիռը հասնում էր մոտ 9%-ի
 (50 հայեր): 1923 թ. մարդահամարի ժամանակ, գրանցված
 արդյունքների համեմատ Սիբիրի քաղաքաբնակ հայության
 թիվը 1926 թ. աճել է 15%-ով (55 հայ): Թեև Ուրալի, Սիբիրի և
 Հեռավոր Արևելքի հայությունը, ճնշող մեծամասնությամբ,
 քաղաքաբնակ էր, բայց և այնպես, Սիբիրի գյուղաբնակ հա-
 յության (27,1%) մեծ մասը բնակվում էր իրկուտսկի օկրու-
 գում: Նշված օկրուգներից բացի, Սիբիրի հայությունը տեղա-
 բաշխված էր նաև Ալիսկի, Բաբաբինսկի, Բարնաուլի, Բիյսկի,
 Կանսկի, Կամենսկի, Կիրենսկի, Կրասնոյարսկի, Կուզնեցկի,
 Մինուսինսկի, Նովոսիբիրսկի, Սլավոգորոդի, Տարսկի, Տոմսկի,
 Տուլունի և Խակասկի օկրուգներում, ուր հայ ազգաբնակչու-
 թյան թիվը նրանցից յուրաքանչյուրում առանձին վերցրած,
 հասնում էր մեկից մի քանի տասնյակ մարդու: Սիբիրի երկրա-
 մասի հայ ազգաբնակչության 72%-ը արական, 28%-ը՝ իգա-
 կան սեռի բնակիչներ էին, որը, գրեթե նույն հարաբերակցու-
 թյամբ դիտվում է Ուրալում ու Հեռավոր Արևելքում: Հայերենը
 մայրենի լեզու էր հանդիսանում Սիբիրի հայ ազգաբնակչու-
 թյան 2/3-ի համար, իսկ 31,4%-ի համար դա ռուսերենն էր:
 Մնացյալ 1,7%-ի համար դժվար է եղել առանձնացնել իր մայ-
 րենի լեզուն: Անշուշտ, այն հայերը, որոնք իրենց մայրենի լե-
 զուն են համարել ռուսերենը, տիրապետել են նաև հայերենին,
 ուղղակի նրանց համար ռուսերենը հանդիսացել է առօրյա
 շփման լեզու կամ առավել լավ են տիրապետել այն: Սիբիրի
 երկրամասի ամբողջ հայության 74,6%-ը գրագետ էր, որոնցից
 46,6%-ը գրագետ էր նաև իր ազգային լեզվով: Բուրյատա-
 Մոնղոլական ԻԽՍՀ բնակչության թիվը 1926 թ. մարդահամա-
 րով նվազել է 1923 թ. գրանցված բնակչության թվի համեմատ
 (10 մարդով): Այսպիսով, Սիբիրի և Բուրյատա-Մոնղոլական
 ԻԽՍՀ հայ ազգաբնակչությունը միասին, 1926 թ. մարդահա-
 մարով կազմում էր 604 մարդ և իր թվով ավելի մեծ էր Ուրալի
 և Հեռավոր Արևելքի հայության ընդհանուր թվից: 1926 թ.
 մարդահամարի արձանագրած արդյունքների շնորհիվ, վեր

հանվեց նաև Հեռավոր Արևելքի հայության թվաքանակը, թե՛ քաղաքային, թե՛ գյուղական բնակչության շրջանում: Նախկին մարդահամարի ժամանակ այս երկրամասն ընդգրկում էր 4 վարչատարածքային միավոր, իսկ 1926 թ. այն բաղկացած էր 9 օկրուգից, ինչպես նաև Յակուտիայի ԻՆՍՂ-ից, որն ավելի շուտ դիտվում էր Հեռավոր Արևելքի մաս, քան ինչպես նախկինում էր Սիրիերի:

1923 թ. քաղաքային մարդահամարի ժամանակ Հեռավոր Արևելքի հայության թիվն 374 մարդ էր, իսկ 1926 թ. մարդահամարով և նոր վարչատարածքային սահմաններում, արձանագրվել է նրանց իրական թվակազմը, որը, Յակուտիայի ԻՆՍՂ հայ բնակչության հետ միասին, կազմում էր 260 մարդ: Հեռավոր Արևելքի հայության 82,4%-ը քաղաքացիական էր, իսկ երկրամասի հայության 29,2%-ը բնակվում էր Վլադիվոստոկ քաղաքում (75 մարդ): Վլադիվոստոկի օկրուգում էր կենտրոնացած ամբողջ Հեռավոր Արևելքի հայ բնակչության 45,3%-ը, իսկ Ջիտայի օկրուգում՝ մոտ 20%-ը: Հեռավոր Արևելքի երկրամասում արական սեռի հայ բնակչության տոկոսային կշիռը կազմում էր 70,7%: Այս երկրամասի հայության 63,6%-ի համար մայրենի լեզու էր հանդիսանում հայերենը, իսկ 33,9%-ի համար՝ ռուսերենը: Հայ ազգաբնակչության շրջանում բավականին բարձր էր գրագիտության ընդհանուր մակարդակը, որը կազմում էր 69,9%-ը, իսկ գրագետ հայերի 46,9%-ը գրագետ էր նաև իր ազգային լեզվով: Հեռավոր Արևելքի վերը թվարկած օկրուգներից բացի, հայաբնակ էին նաև հետևյալները՝ Ամուրի (34 հայ), Ջեյսկի (3 հայ), Կամչատկայի (2 հայ), Նիկոլաևսկի (12 հայ), Սախալինի (10 հայ), Խաբարովսկի (26 հայ) և Սրետենսկի (2 հայ) օկրուգները: Ինչ վերաբերում է Յակուտիայի ԻՆՍՂ-ին, ապա 1926 թ. այնտեղ բնակվում էին 4 հայեր, թեև 1923 թ. ոչ մի հայ բնակիչ արձանագրված չկար:

Այսպիսով, 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի համամիութենական մարդահամարն, որն անցկացվեց քաղաքային բնակավայրերում մեկ շաբաթվա ընթացքում, գյուղական բնակավայրերում երկու շաբաթվա ընթացքում (այսինքն՝ մինչև 1927 թ. հունվարի 1-ը), ամբողջությամբ վեր հանեց Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի հայության թիվը, տեղաբաշխումն ու վերը թվարկած մյուս տվյալները 20-ական թթ.:

Ռուսաստանի այս երկրամասերն, որոնք ընդգրկում են Հսկայածավալ տերիտորիաներ, Հաջորդ տասնամյակների ընթացքում արագ տեմպերով բնակեցվեցին, ստվարացավ նաև Հայ ազգաբնակչությունը: Եթե XX դ. 20-ական թթ. Ուրալում, Սիրիում և Հեռավոր Արևելքում միասին վերցրած բնակվում էին մոտ 1000 Հայազգի քաղաքացիներ, ապա Հաջորդ տասնամյակներում, և արդեն դարավերջին, Հայության թիվն այս երկրամասերից յուրաքանչյուրի առանձին վարչական միավորներում անցնում էր տասնյակ հազարից:

Այսպես, վերցնելով Յակուտիայի ԻՆՍՆ-ում Հայ բնակչության թվաքանակը 1926 թ. որպես օրինակ, պետք է նշել, որ խիստ նոսր բնակեցված այս տարածքը Հայաբնակ էր դեռևս XIX դ. «Յակուտիայի տարածքում 1897 թ. բնակվում էին 19 Հայեր»:⁵¹¹ Արդեն XX դ. առաջին քառորդում, 1926 թ. մարդահամարով, նկատվում է Յակուտիայի Հայ ազգաբնակչության թվի նվազում, որի պատճառներից էր ասիմիլյացիոն գործընթացը, որը նկատելի էր նաև մյուս էթնիկ խմբերի մոտ: Ինչպես նկատելի է մարդահամարի արդյունքներից, Յակուտիայի փոքրամասն Հայերը ոչ միայն տիրապետում էին իրենց ազգային լեզվին, այլ նաև հավատարիմ էին իրենց եկեղեցական հավատքին: Յակուտիայի այն ժողովուրդները, որոնք հնդեվրոպական լեզուներով էին խոսում ուղղափառ քրիստոնյաներ էին. «...բացի Հայերից, որոնք հանդիսանում էին իրենց Հայ լուսավորչական եկեղեցու հետևորդներ»:⁵¹² Հետաքրքրական էր փաստը, որ 1897 թ. մարդահամարի ժամանակ Յակուտիայում, այլ եկեղեցական դավանանք ունեցող Հայեր էին Հայտնի՝ 3 Հայ կաթոլիկներ, որոնք հետևում էին Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցուն:

Յակուտիայի (ինչպես նաև Սիրիո և Հեռավոր Արևելքի) Հայ ազգաբնակչության պատմության երկրորդ շրջանն ընդգրկում է Հաջորդ տասնամյակները, երբ Հայերն այստեղ Հայտնվում էին կա՛մ որպես կալանավոր, կա՛մ որպես մասնագետ՝ տարածաշրջանում հետզհետե ուժեղացող «աշխատանքային միգրացիայի» հետ կապված. «Յակուտիայում այլ էթնիկ խմբերի կազմավորման կարևոր հիմք էր հանդիսանում ԽՍՀՄ

⁵¹¹ Игнатъева В. Б., Национальный состав населения Якутии, Якутск, 1994, с.19.

⁵¹² Նույն տեղում, էջ 27:

չատ ժողովուրդների պարտադրված վերաբնակեցումը, այսպես կոչված «պետական հանձնարարությունը»: Հյուսիսային շրջանների հսկայական տարածքներ 30-ական թթ. հանձնվեցին ԽՍՀՄ ՆԳԺ-ին և վերածվեցին յուրօրինակ համակենտրոնացման ճամբարների և Դալստրոյի բանտերի»:⁵¹³ Յակուտիայի ազգաբնակչության մեջ էթնիկ լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին Հայրենական Մեծ Պատերազմի տարիներին այստեղ տարագրված ժողովուրդների շնորհիվ. «ԽՍՀՄ ՆԳԺ-ի գործողություններով Յակուտիայի հատուկ բնակավայրեր տեղափոխվեցին չեչենները, ինգուշները, կարաչայցիները, բալկարները Ջեչենա-Ինգուշական ԻՍՆ-ից և Կարաչայա-Ջեբեգական ԻՄ-ից (1944 թ.), Ղրիմի թաթարները, հույները, բուլղարներն ու հայերը, որոնք արտաքսվել էին Ղրիմից (1944 թ.) և այլն»:⁵¹⁴

Եթե, 1926 թ. Յակուտիայում կար 4 հայ, 1959 թ.՝ 295 հայ, ապա 1989 թ. նրանց թիվը 1138 մարդ էր: Ներկայումս, մոտ հաշվարկներով, Յակուտիայում բնակվում է 8000 հայ, իսկ համայնքը շարունակում է ավելի ու ավելի մեծ դերակատարություն ստանձնել, ստեղծվել է Յակուտիայի հայկական մշակութային ֆոնդ, և «Ռուսաստանի Հայերի միություն» տարածքային կազմակերպություն:

Ուրալի, Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի երկրամասերի հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ տվյալների և նյութի բացակայությունը անհրաժեշտ է դարձնում գիտական ուսումնասիրություններն այդ թեմաներով, ուստի և փորձ է արվել.

- Վեր հանել այս տարածաշրջանների հայ ազգաբնակչության թվակազմը, նրանց տեղաբաշխումը, լեզվական պատկանելիությունը, գրագիտության մակարդակն ու զբաղվածության աստիճանը 20-ական թթ.:
- Շեշտել այն իրողությունը, որ դեռևս նախախորհրդային շրջանից այս երկրամասերը հայաբնակ էին, չունեին ազգային-կրթական, հոգևոր օջախներ քանի որ համայնքները փոքրաթիվ էին, բայց հայերի շարժը այս տարածա-

⁵¹³ Նույն տեղում, էջ 42:

⁵¹⁴ Նույն տեղում, էջ 43:

շրջաններ կատարվել է դեռևս ցարական Ռուսաստանի օրոք:

- Ուրալի, Սիրիերի և Հեռավոր Արևելքի փոքրաթիվ հայ ազգայնակցության և համայնքների վերաբերյալ հայ պատմագիտության մեջ քիչ են ուսումնասիրված և հրապարակված աշխատությունները, գիտական հոգևածները.
- Ներկայումս, Ուրալի, Սիրիերի և Հեռավոր Արևելքի երկրամասերի հայ ազգաբնակչության թիվը նրանցից յուրաքանչյուրում անցնում է մի քանի տասնյակ հազարից, ստեղծվում են ազգային-հայրենակցական միություններ, կրթական-հոգևոր օջախներ, ուստիև կարևորվում են այս տարածա-շրջանների հայության անցյալի և ներկայի մասին ուսումնասիրություններն ու գիտական հրապարակումները:

Ահա այս խնդիրներն էին ու նրանց արդիականությունը, որով կարևորվում է վերոհիշյալ երկրամասերի հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

HOVHANNES ALEKSANYAN
Institute of History, NAS RA

ARMENIANS IN URAL, SIBERIA AND FAR EAST IN THE 20^s OF THE 20th CENTURY

Summary

Although the problems of the history of the Armenian communities in Russia (the Tzarist and the Soviet periods) have been studied from different aspects in the Armenian historiography, it is necessary to continue researches, involving the history of the Russian regions (the Urals, Siberia and Far East) where the number of Armenians increased during the Soviet period. Armenians settled in those regions for several reasons:

1. commercial relations of Armenians with the mentioned regions,

2. the imprisonment and exile of some Armenians during the Tzarist and Soviet periods.
3. migration of Armenians to those regions for seasonal work.

The research of the location and the dynamics of the increase of the number of the Armenian population has been done on the basis of the data of the census of the 1920s (August 28, 1920, March 15, 1923, December 17, 1926) both in Soviet Russia and generally in the USSR.